

MARX KÁROLY
(100 megjegyzés)

(Angol kommunisták beszélgetése Marx-ról. Vitavezető: Alan Hunt, résztvevők: Bob Bowthorn, Ralph Miliband, Anne Schowstack Sassoon, Eric Hobsbawm. Marxism Today, 1983. március 7–17)

Mit tekint a marxizmus azon legfontosabb jellemzőjének, amely tartós jelentőségét magyarázza?

Eric: A legfőbb vonása nyilvánvalóan a kapitalizmuskritika; ha minden rendben menne a kapitalizmussal, akkor senkit sem izgatna egy olyan elmélet, amelynek a lényege a kapitalizmus bírálata. Mindaddig, amíg jó okkal hisszük, hogy a kapitalizmusnak vannak belső ellentmondásai, az emberek úgy fognak a marxizmusra tekintetni, mint az elemzés útmutatójára.

Második vonása az a tény, hogy a Marx Károly által ösztönzött emberek hatalmas átalakulást vittek véghez a világban; az a tény, hogy a világ egy harmada így vagy úgy keresztülment ezen az átalakuláson, olyan mozzanat, amely állandóan felkelti az emberek érdeklődését a marxizmus iránt. A marxizmus tehát jórészt ebből az okból bizonyos értelemben élő kérdés. E helyzetet csak megerősítette a marxizmus sikere abban, ahogyan elnyelte a korábbi forradalmi és szocialista elméleteket és maga vált a szocializmus központi hagyományává. A harmadik vonása, és ezt most tudósként mondom; az, hogy a marxizmus a világról való gondolkodás oly módja, amely emberek nemzedékeire hatott ösztönzően; én pedig, mint történész, különleges fontosságot tulajdonítok a materialista történelemfelfogásnak. Úgy vélem, mind elméletileg, mind a gyakorlatban ez a marxizmus szíve.

Bob: Ebben egyetérték Eric-vel. Szerintem a marxizmusban az a legfontosabb, hogy a kapitalizmus egyetlen kézzel fogható koherens kritikáját adja. Hangsúlyozza az osztályharc fontosságát a kapitalista társadalomban, és mi szemmel láthatóan olyan világban élünk, amelyben az osztályharc az élet egyik lényeges tényezője. Másrészt hangsúlyozza, hogy a kapitalista fejlődést válság gyötri, és hogy a kapitalizmus megszenvedti a válságokból való kigyógyulást. Ez megint csak nyilvánvaló ténye életünknek, és így

természetes, hogy egy olyan elmélet, amely e tényeket hangsúlyozza, megtartja befolyását. A marxizmus, mint jelentős magyarázó erővel bíró elmélet, egyúttal cselekvési útmutató is, a harc elmélete. Gramsci ezért nevezte „a gyakorlat filozófiájának”.

Anne: A marxizmus iránti érdeklődés melegágyát valóban a kapitalizmus belső ellentmondásai jelentik. De az a tény, hogy a marxizmusnak meg kell küzdenie az új ellentmondásokkal, azt is jelenti, hogy állandóan fel kell tennünk a kérdést, vajon megfelel-e a marxizmus ennek a célnak?

Ralph: Amíg léteznek az osztályok közötti konfliktusok, addig a marxizmus, mint az osztálykonfliktusok doktrínája élő marad. De a marxizmus ragaszkodik ahhoz is, hogy a konfliktus nem mindenki háborúja mindenki ellen, nem az emberi természet velejárója, és így nem örökké tartó valami, ami csupán csillapulhat. A marxizmus koherens értelmezését adja az osztálykonfliktusoknak, de ezzel az elemzéssel egyidejűleg létezik az a gondolat is, hogy a konfliktusokat ténylegesen csökkenteni lehet, és az ember képes ezeknek a társadalmi harcoknak véget vetni.

A modern kapitalista társadalom jelentős stabilitást árult el jóval azután, hogy Marx szerint a tőkés rendszer kimerítette lehetőségeit. Véleménye szerint a marxizmus megfelelően fogta fel és magyarázta a modern kapitalizmus fennmaradását?

Bob: Utólag nézve a marxizmus jó munkát végzett. A marxizmus története olyan, mint azé a szendvics-emberé, akinek a tábláján ez áll: Vigyázz, a vég közel! Amikor a vég mégsem jön el a megadott időn belül, a marxisták visszatérnek a táblához, megvizsgálják a múltat és gyakran egészen jó magyarázatát adják, hogy miért sikerült a kapitalizmusnak túlélnie egy újabb válságot. Marx és Engels írásai szinte sugallják azt a benyomást, hogy az egész világot hamarosan a modern ipar fogja uralni, és akkor az ipari proletariátus kisöpör minden azt megelőzőt. Szerintem a kapitalizmus terjedése *világméretben* lassabban megy végbe, mint ők feltételezték. Ez az első pont. A második és sokkal fontosabb kérdés, hogy Marx és Engels nem ismerte fel helyesen a parlamenti demokrácia megszilárdulásának és az általános választójog elérésének politikai stabilizáló szerepét. A modern parlamenti demokrácia viszonylag rugalmas rendszer. Megengedi a kompromisszumokat, és ennek lényegi stabilizáló hatása van. A kapitalizmus túl-

élésének legfőbb oka, hogy olyan politikai rendszert fejlesztett ki, amely eddig legalábbis képes volt rá, hogy végrehajtsa a túléléshez szükséges módosításokat.

Ralph: Én úgy vélem, bizonyos szempontból elmondhatjuk, hogy Marx felfogta a kapitalizmus képességét a továbbléésre. Időnként persze találhatunk Marx levelezésében olyan várakozásokat, hogy a kapitalizmus az összeomlás szélén áll, de felfedezhetjük a kegyetlenség ama fokának világos megértését is, amely révén a fennálló társadalmi rend képes megvédeni magát a komoly kihívásokkal szemben. Századunk demonstrálta e tényt a fasiszmissal, az ellenforradalommal, a kiterjedt intervencióval és agresszióval. Marx hiánytalanul megértette, hogy milyen elkeseredett lehet az osztályharc. Emellett viszont szeretném megismételni, amit Bob mondott, hogy t.i. bizonyos fokig alulértékelték a polgári demokrácia rugalmasságát, alkalmazkodó képességét, és azt is, hogy mily mértékben képes a szociáldemokrácia enyhíteni a kapitalizmus válságait és ellentmondásait.

Anne: Egy kérdésben ellent szeretnék mondani. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az emberek kellő elmélyedéssel olvasták a marxizmus „válság”-elméletét. Tovább kell lépnünk Marx és Engels után. Az 1859-es *Előszó*-ban Marx a lehetőségei kimerítéséig fejlődő kapitalizmusról beszél, ami után a társadalmi forradalom korszaka következik; ez olvasható egy nagyon is szűkszavúra fogalmazott formulában. Amikor Gramsci előveszi ezt a „válság”-elméletet, azt mondja, hogy a kapitalizmus már belépett egy hosszan tartó organikus válság időszakába, amelyben még megvan a lehetősége annak, hogy a kapitalizmus tovább fejlődjön, de már a társadalmi forradalom hosszú távú időszakának új összefüggése között.

Nem értek egyet Bobbal a modern világ átalakulásának sebességét illetően. Bizonyos értelemben elkápráztat bennünket a fejlődés tempója. Fel kell hagynunk azzal, hogy a marxizmust valamiféle zárt rendszernek tekintsük és állandóan erre hivatkozva azt kérdezzessük, vajon működik-e, vagy sem. A marxizmus maga is része ezeknek a változásoknak, és a kérdés az, hogy képes-e elemezni ezeket az új problémákat, irányt mutat-e a társadalmi változás hatalmas tempójának megértéséhez egy olyan helyzetben, amikor az ismeretek óriási növekedése arra készíti bennünket, hogy átgondoljuk, hogyan is vagyunk képesek átfogni a világot.

Eric: Vajon igazat mondunk-e akkor, amikor azt állítjuk, hogy Marx sze-

rint a kapitalizmus kimerítette lehetőségeit? 1883-ban még nyilvánvalóan nem merítette ki azokat és ráadásul Marx nagyon óvatos volt abban, hogy valószínűnek mondja, talán Oroszország kivételével, bárhol is a forradalmat. Ez persze kritika sok őt követő marxistára nézve, akik azt hitték, hogy a kapitalizmus máris a halálos ágán fekszik – szemben szerintem Marx véleményével.

Mindazonáltal be kell vallanunk, hogy Marxot nagyon meglepné, hogy száz évvel a halála után még oly virágzó kapitalizmust talál, mint amilyen a mai. De ez a bírálat sokkal inkább illeti a Marx utáni marxistákat, akik nem kísérelték meg a kapitalizmus megváltozott természetének az elemzését, amely pedig nem volt ugyanaz, mint amelyet Marx elemzett 1867-ben. Megpróbálták. Alihogy Engels meghalt, marxisták, mint Kautsky, Hilferding és Luxemburg koncentráltan próbálták meg felismerni a kapitalizmus sajátos új fejlődési szakaszának jellegét, amely szemmel láthatólag akkor fejlődött ki, az imperializmusét, a monopolkapitalizmusét és a finánckapitalizmusét. Nos, azóta a marxisták egy kicsit lassan néznek szembe a kapitalizmus új fejlődési folyamataival, és inkább visszatekintve, mintsem fejlődésében elemzik azokat. Nagyon is ez a helyzet a világgapitalizmus második világháború utáni fejlődésével. Csupán a hetvenes-nyolcvanas években néznek a marxisták komolyan szembe ezeknek a változásoknak a jellegével.

Ralph: A marxizmus fontossága többek között egy bizonyos termelési mód, a kapitalizmus elemzésében rejlik, és valójában a kérdés, amelyet fel kell tennünk, a következő: vajon megszűnt-e ez a termelési mód? Ha igen, akkor azt mondhatnánk, hogy a marxizmus már nem érvényes. A marxisták azt mondják, hogy a világban végbement összes változás ellenére a bér-munka és az árutermelés révén a kapitalista kizsákmányoló rendszer megmaradt, és ebből a szempontból a kapitalizmus dinamizmusa gazdasági, politikai és kulturális szempontból tovább tart, de új formákat öltött.

Ha azt kérdezzük a marxizmusról, hogy vajon biztosít-e módot a magyarázatra, „egy elemzési eszközt”, a válasz „igen”; de csak annyiban eszköz, amennyiben helyesen használják, mindig kiélezve és megfelelően módosítva. Természetesen nem hiszek abban, hogy a Tőkét vagy Marx és Engels összes műveit elolvasva megtaláljuk a magyarázatot a Marx halála óta feltűnt összes jelenségre. Ezt abszurd lenne elvárni. Tehát azt kell kérdeznünk: felfogta-e a marxizmus a modern kapitalizmus szívósságát? a válasz igen is meg nem is. Igen, néhány nagyon lényeges alapvető gondolatot te-

kintve, nem, a marxista várakozásokkal ellentétes fejlődési folyamatokat illetően.

Véleménye szerint a marxizmus mily mértékben értette meg a forradalmi szocializmus nyugat-európai sikertelenségét? Mennyiben alakított ki megvalósítható stratégiát a szocialista átalakulásra a fejlett kapitalista társadalmakban?

Ralph: Ha valaki azt kérdezi, hogy Marx kidolgozta-e a forradalmi átalakulás megfelelő stratégiáját a fejlett kapitalista országokra, a válasz, – nekem úgy tűnik – nyilvánvalóan „nem”. Mindaddig a szocialista mozgalom két stratégiát ajánlott, és a kettő különböző okból bizonyult követendőnek. Egyrészt itt van a szociáldemokrácia, amely különböző alakokban a lassú evolúciót, a fokozatos reformokat javasolja a választások és a parlamenti nyomás útján. Ez egyszer majd létrehoz egy olyan helyzetet, hogy felébredve azt vesszük észre, hogy évek óta a szocializmusban élünk. E stratégiának rendkívül nagy a hatása, és jól megfér a képviseleti rendszer és a kapitalista demokrácia keretei között, aminek hatalmas jelentősége van, és amihez a munkásmozgalom erősen idomult.

A másik stratégia a lázadó stratégia, amely szerint azoknak az országoknak a hagyományait kell lemásolni, amelyekben felkelések révén már végbement a forradalom. Nekünk most az a problémánk, hogy a marxizmus nem talált olyan utakat, melyeken elkerülhetőek lennének egyrészt a parlamentarizmus buktatói és illúziói, és amelyek ugyancsak elkerülnék másrészt a felkelődsi illúziókat és kalandosságot. Valahol a kettő között kell keresnie a jövőben a marxizmusnak a megfelelő stratégiát.

Eric: Az a nyilvánvaló tény, hogy semmilyen szocialista átalakulás nem ment végbe a fejlett kapitalista országokban, azt sugallja, hogy ilyen stratégiát mindaddig nem sikerült kidolgozni. Nem vagyok egészen biztos abban, hogy csupán egy politikai stratégiáról beszélünk-e. Szerintem nem szabad megfeledkeznünk arról a politikai programról, amely megfelelne egy ilyen társadalomnak, ha a „harmadik utat” kipróbálnák, például azt, amit az olaszok „strukturális reformnak” neveznek. Pontosán miféle strukturális reformok és hova vezetnének? Milyen gazdaságot, és az átmeneti gazdaság mely fázisát tekintenénk célul? Hosszú távon ez felveti azt a sokkal nagyobb kérdést, hogy milyen is lesz az a szocialista gazdaság, amelyet remé-

lünk megvalósítani azon az alapon, ami a múltban történt a fejlett kapitalista társadalmakban.

Nos, felfogta a marxizmus a forradalmi szocializmus sikertelenségét nyugaton? A válasz szerint természetesen „igen”. Semmiképpen sem minden marxista, de tulajdonképpen nem is szeretem a marxizmus kifejezést egyesszámban, hiszen van és mindig is volt számos eltérés a marxizmuson belül. Viszont sok marxista iskola, – beleértve a kommunista pártokon belülieket is –, megértette a forradalmi szocializmus sikertelenségét nagyrészt két forradalmi tapasztalat révén: a kapitalista stabilizáció és növekedés olyan hosszú szakaszaiból, mint az ötvenes és a hatvanas évek, illetve a forradalmak bukásából, mint az 1918. után történt. Gramsci, akinek az eszméi azon alapulnak, hogy felismerte annak lehetetlenségét, hogy egyszerűen csak újra játsszák az októberi forradalmat Nyugat-Európában, mutatja, hogy legalábbis létezik egy nagyon erős marxista hagyomány, amely teljes mértékben tisztában van azzal a ténnyel, hogy újra kell gondolnunk, mit is kell tennie a forradalmi szocializmusnak a fejlett kapitalista országokban.

Anne: Nem vagyok valami túlzottan elragadtatva a „harmadik út” formulájától. Egy ilyen megközelítés szembe helyezi egymással az első utat, a szociáldemokratát, a másodikkal, az októberi forradalommal. Amint nagyon gyakran használják, létezne egy út valahol a kettő között. Amiért ez engem nem tesz boldoggá, az az, hogy nekünk túl kell jutnunk ezen a két modellen, és teljesen új módon kell feltennünk a kérdéseket. A szocializmus kérdése most teljesen újszerűen merül fel. A kérdést már nem úgy teszik fel, hogy megmaradnak a szociáldemokrata hagyományok szerinti újabb reformok között. Nem is úgy, hogy hivatkoznak a Szovjetunióknak és maguknak a szocialista országoknak a tapasztalataira. Olyan szempontból kérdeznek például, hogy vajon szükség van-e a nyersanyagforrások ésszerű ellenőrzésére? Úgy, hogy figyelembe veszik a társadalmi rendszer képtelenségét arra, hogy munkát adjon az emberek többségének. Úgy kérdeznek, hogy felismerik a rendszer képtelenségét a napjainkban feltűnő új igények egész sorának a tényleges kielégítésére.

Bob: Szeretnék csatlakozni Anne utolsó gondolatához. A szocialista átmenet elhíhető stratégiájának megtalálásánál az egyik feladat éppen az, hogy kidolgozzuk meggyőző elgondolásunkat arról, mit is értünk szocializmuson. A hagyományos szemlélet szerint mi tudjuk mi a szocializmus, ki kell mennünk az utcára, el kell hintenünk az ígét, és ha esetleg megtaláljuk a jó

kulcsot az emberek gondolataihoz, akkor magukba fogadják az üzenetet. Ez egyáltalában nem tűnik számomra materialistának. Amit a szocializmus értenek, – gyakran azok is, akik hirdetik, meg akik hallgatják az ígét nem valami vonzó dolog, és nem vág egybe az emberek elgondolásával arról, hogy mi is fontos a saját életükben.

Marx és Engels számára a szocializmus egy alapvetően demokratikus gazdaság volt társadalmi termeléssel, amelyben különböző szabadságok léteznek; egy az együttműködésen alapuló szabad társadalmi szervezet. Természetesen ezek csupán általános jelszavak voltak. Ma az egyetlen létező modell, az egyetlen, a gyakorlatban megvalósított, teljesen kifejlett modellje a szocializmusnak a Kelet erősen autoritáriánus rendszere. A szocializmus megvalósítása a kelet-európai országokban és másutt hatalmas történelmi eredmény volt, amely ezen országok népeinek biztosította a teljes foglalkoztatást és a gazdasági biztonság olyan fokát, amely példa nélküli a kapitalista világban. Ugyanakkor ezen országok politikai rendszere autoritativ, és valóban nem nevezhető demokratikusnak Marx és Engels felfogása szerint. Léteznek olyan teljesen személytelen és bürokratikus szociáldemokrata kormányzati formák egyes nyugat-európai országokban, melyek nagyon is egyenlőtlen osztálytársadalmak és nem biztosítanak az emberek tömegeinek jelentősebb közvetlen befolyást a saját életükben. Ugyanakkor léteznek ma olyan népi mozgalmak, mint az atomfegyverellenes és a nőmozgalom, melyek igényt támasztanak arra a demokratikus ellenőrzésre, amelyen a szocializmusnak fel kell épülnie.

Ralph: Természetesen mindenki azonnal egyetért abban, hogy vannak olyan erők, új mozgalmak és új problémák, melyeknek be kell épülniük egy, a szocializmusért küzdő népi mozgalomba. Egyetlen marxista sem vonja ezt komolyan kétségbe. A kérdés csak az: megvan-e a marxizmusnak a politikai stratégiája a meglévő hatalmi struktúra megváltoztatására? Amikor Bob azt kérdezi, mit is jelent a szocializmus, azt szeretném válaszolni, hogy minden bizonnyal ennek a hatalmi struktúrának a szétbomlasztását jelenti, és egy demokratikussal való helyettesítését, ami szükségszerűen egy durván egalitáriánus is jelent. A marxizmus végső célja demokratikus cél. De még mindig megmaradt a kérdés, hogyan lehet átformálni a meglévő hatalmi struktúrát.

Eric: A hatalom átalakítása szükséges, de nem elégséges feltétele lehet a szocializmus felépítésének. Marxot magát kell hibáztatnunk azért, hogy a

legáltalánosabb körvonalakon túl nem gondolta át, vajon milyen társadalom fogja követni a kapitalizmust. Voltak például tőkés közgazdászok, akik hibáztatták a szocialistákat, hogy a termelés szocializálásáról beszélnek, de nem ismerik fel a források allokációjának a problémáját egy gazdaságban. A szocialisták valóban nem ismerték fel, sem a szociáldemokraták, sem a kommunisták; egészen addig, míg a kommunisták hatalomra nem kerültek a Szovjetunióban, és szembe nem kellett vele nézniük. Annak egy jó része, ami Kelet-Európában történt, bizonyos fokig annak a hibának tudható be, hogy nem gondolták át a nem kapitalista gazdaság tényleges szerkezetének a problémáit, melyek közül néhányat már jó előre át kellett volna gondolni. Ezekkel a problémákkal még nekünk is szembe kell néznünk, amikor a nyugati társadalom szocialista átformálásán gondolkodunk.

Marx a proletariátust tekintette a szocialista forradalom legfőbb hajtóerejének. Valóban megszűnt volna a marxi értelemben vett proletariátus a modern kapitalizmusban? Képes arra az „új munkásosztály”, hogy a szocialista átalakulás megvalósításának „vezető erejévé” váljék?

Bob: A proletariátus nem szűnt meg, ha a proletariátuson mindazokat értjük, akik a mindennapi kenyerüket a másoknak végzett munkával keresik meg. Ebben az értelemben a proletariátus méreteiben jelenleg is növekszik a nyugati társadalomban. A zavar abból keletkezik, hogy a legtöbb marxista (és a szocialista tradíció általában) a „proletariátus” fogalmát leszűkíti az ipari munkásságra. A leghalványabb kétség sem merülhet fel azzal kapcsolatban, hogy az ipari proletariátus rendkívüli ütemben eltűnőben van. Az Angliáról készített előrejelzések azt mutatják, hogy az elkövetkező tíz évben az ipari munkásság aránya az összmunkaerőn belül 25 %-ra fog összezsugorodni. Valójában nem egy második ipari forradalomnak lehetünk a tanúi, amely sokkal gyorsabban rombolja szét az ipari proletariátust, mint ahogyan megszületett. Az ipari proletariátust éppoly gyorsan semmisíti meg az új technika, mint az annak idején a kéziszövéssel történt. Ez lényegi problémákat vet fel a mi kapitalista társadalmunk megértésében és a jövő lehetőségeit illetően.

Ralph: Még ha igaz is, hogy a hagyományos proletariátus visszaesett, és hogy növekszik a fehérgallérosok, a középfokú képzettséggel rendelkezők, a középvezetők aránya a munkásosztályon belül, azt jelenti-e ez, hogy a

munkásosztályt már nem érdekli annyira a szocialista átalakulás egésze, mint korábban? Valójában igen nagy a bizonytalanság ezeknek a szociológiai változásoknak a politikai jelentőségét illetően.

Anne: Úgy vélem a kérdés sokkal bonyolultabb, mint az ipari proletariátus eltűnése. Valójában az történt, hogy teljesen megváltozott a termelés és az összes többi – a termelés szolgálatában álló – szektor közötti viszony. Ahogy csökkent az ipari proletariátus, egyeseket felszítottak a termelést kiszolgáló munkahelyek. Az ipari munkásról alkotott képünk egy olyan férfié volt, aki a reprodukálás megszokott rendszeréhez kapcsolódva, gyárban vagy bányában dolgozik; ez teljesen mellőzte a dolgozó asszonyokat. Napjainkban ezt az elképzelésünket meg kell változtatnunk, mivel a nők helyzetének változása eredményeként megváltozott a termelés és a reprodukció közötti tényleges viszony. Politikai stratégiánknak kapcsolódnia kell ezekhez a változásokhoz, és ezt még kielégítő módon bizonytalannal nem értük el.

Eric: Ez egy nagyon bonyolult kérdés, és döntő a marxisták számára. Marx két különböző előfeltételből indult ki, melyekre támaszkodott. Az első, hogy úgy látta, a kapitalizmus fokozatosan proletarizálja a népesség nagy részét, azaz bérmunkásokká alakítja őket, ezalatt pedig a tőke egyre koncentráltabbá válik; és ennek a két folyamatnak az összeütközése oda vezet, hogy kikényszeríti a kisajátítók kisajátítását. Az ezt követő társadalom pedig logikusan közvetlenül az erőforrások társadalmi tulajdonán és igazgatásán fog nyugodni. A második, hogy szerinte ez úgy fog megvalósulni, hogy kialakul egy osztályöntudattal rendelkező munkásosztály – melyet főként az ipari munkásság határoz meg – amely fokozatosan szerzi meg ezt az öntudatot, és politikailag osztállyá (azaz párttá) szerveződik; és így válik a szocializmus elérésének legfőbb mozgató erejévé.

Már most az első hosszú távú jóslat számomra rendkívül helytállóknak tűnik, mivel ez a tényleges tendencia. A második jóslat középtávon teljesen tartós és pontos volt, mivel egészen pontosan ez történt a munkásosztállyal a legtöbb ipari országban, öntudatra ébredt, megszerveződött, mint osztály, mint osztálpárt (ennek a mi munkáspártunk egy igen jellegzetes példája). A hiba az volt, hogy azt feltételezte, hogy ez az osztály valóban továbbra is ebben a formában fog növekedni, és hogy ezek a pártok önmaguktól válnak alkalomadtán a szocialista átalakulás motorjává. Ez nem ment végbe, és azokkal a változásokkal, melyeket Bob igen helyesen hang-

súlyozott, nem is valószínű, hogy napjainkban meg fog valósulni ebben a formában. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok a pártok, melyek átvészelték ezt a hosszú történelmi időszakot, és amelyek továbbra is osztálypártokként fennmaradnak, ne játszhatnának fontos és központi szerepet az átalakulásban.

Ralph: A nyugati országok marxistáinak most az a feladata, hogy megtalálják a megfelelő mozgató erőt az új munkásosztályok és az új mozgalmak számára. Lehet, hogy a hajtóerők sokszínűségére van szükségünk, amelyek egymással együttműködnek, és a különböző frontokon előrehaladnak.

Teljesen mindennapivá vált a „marxizmus válságáról” beszélni. Pontos meghatározása ez napjaink marxizmusa helyzetének?

Eric: Hát igen, van válság, de ez nem a marxizmus válsága. Ma valószínűleg több marxista van, mint bármikor az én életem során. A marxizmus mégis válságban van. Minden annak a közmegegyezésnek a meggyengülésében rejlik, hogy mi alkotja a marxista gondolkodás középpontját. Nem gondolok a stratégiák vagy a politikai szervezetek közötti eltérésekre, hiszen ebben mindig is lényeges különbségek voltak. De attól a perctől fogva, amikor a marxizmus, mint olyan megjelent az 1880-as években Németországban, és megfogalmazódott – jórészt Berstein és a revizionizmus kihívására, egészen az 1950-es évek közepéig egy elég lényegi és folytonos konszenzus állt fenn arról, mit is értünk marxizmuson.

Mármost ez a megegyezés tört szét az ötvenes években. Túlélte a Német Szociáldemokrata Párt hanyatlását és bukását, amely pedig egykor a fő szellemi tekintély volt abban, hogy mit értünk és mit nem a marxizmus alatt. Viszont nem viselte el a nemzetközi kommunista mozgalom szétesését. Más kérdés, hogy ez jó, vagy rossz dolog, de jelenleg ilyen közmegegyelődés nem létezik. Marxot is beleértve gyakorlatilag nem is tettek erre olyan javaslatot, amely ne jelentett volna kihívást egyik vagy másik magát marxistának nevező számára. Az a tény, hogy mindezek ellenére marxistának nevezik magukat, nem érdektelen. Harminc éve azok, akik kétségbe vonták ezeket a dolgokat, ezt abszolút kizáró oknak tekintették arra, hogy továbbra is marxisták maradjanak.

Túlélheti-e ezt a válságot a marxizmus? Igen, történetileg nagyon valószínű, hogy túléli. Már korábban is átvészelt ilyen válságokat. Lehetséges és véleményem szerint kívánatos is, hogy a konszenzus bizonyos szinten is-

mét létrejön azt illetően, mi is a marxizmus. Azt javaslom, de legalábbis remélem, hogy mindez a történelem materialista felfogásán alapulva fog ismét megvalósulni. De ugyanakkor – és úgy vélem, ez hasznos –, a jövőben lehetetlenség lesz a marxizmusról egyes számban beszélnünk. A marxizmus a gondolkodásnak egy olyan megtestesülése, amely megengedi, hogy ugyanarra a kérdésre eltérő válaszokat adjunk, és lehetővé teszi újabb kérdések felvetését. A marxizmusok világában fogunk élni, és élünk már ma is.

Anne: Szerintem Eric úgy ábrázolta a marxizmus válságát, hogy az a marxizmus bizonyos sikerességét és vitalitását tükrözi. Ma a marxizmusnak több változata van egyértelműen jelen Angliában. Engem az aggaszt, hogy a válság kategóriájának a használata azt sugallja, mintha valamikor lett volna egy olyan pillanat, amikor minden rendben ment. A válságban az a jó, hogy a marxizmusnak egy sor kihívással kell szembe néznie. A kérdés persze az, hogy képes-e a marxizmus mindezek közepette továbbfejlődni, és továbbra is elősegíti-e jelenlegi helyzetünk és a lehetséges jövő elemzését.

Bob: Úgy gondolom, a marxizmus válsága kétszintű. Tényleg létezik egy válság, egy súlyos válság a marxizmuson belül, de ez bizonyos szempontból növekedési válság. Először, mindannyian arra törekszünk, hogy megpróbáljunk megszabadulni a sztálinizmus örökségétől, és így a marxizmus azokat a bizonytalanságokat és politikai konfliktusokat tükrözi, amelyek abból a tényből erednek, hogy a Szovjet Kommunista Párt már nem uralja a nyugati pártokat. A második probléma a hatvanas évek időszakához kapcsolódik, amikor a marxisták megpróbálták lépést tartani a nyugati társadalmakban végbement változásokkal. Bizonyos szempontból beleestek a klasszikus revizionista csapdába feltételezve, hogy a kapitalizmus virágozni fog, és nekünk egy virágzó, teljes foglalkoztatottságú társadalomhoz kell egy marxizmust gyártanunk. Ekkor rajtavesztettek, mert éppen amikor átalakították gondolataikat az új realitásoknak megfelelően, ez az új realitás kezdett egyre inkább a régire hasonlítani. Így az a nagyon furcsa helyzet állt elő, hogy a hatvanas évek „új marxizmusai” közül egész csomó mára még a sztálinista változattal összehasonlítva is elavultnak tűnik, amely egy megelőző időszak ortodoxija volt.

Ugyanakkor hatalmas tömegű érdekes és fontos irodalom születik mostanában. Úgy érzem a marxisták sokkal többet tudnak nyújtani ahhoz, hogy megértsük, mi is történik a jelenlegi világválságban, mint bármely más gondolkodású iskola. Paradox módon úgy tűnik, mintha a marxizmus vál-

ságban volna, pedig csak egy pillantást kell vetnünk a gazdasági világra, ahol a hagyományos gondolkodás teljesen összekuszálódott, hogy felismerjük a marxizmus viszonylag egészséges állapotát.

Ralph: Hatalmas volt az előrelépés, ha arra gondolok, mit jelentett a marxizmus, amikor én diák voltam. Csak nagyon szűk elképzelésünk volt arról, amit a négy nagy tanítónak szoktak nevezni. Az emberek akkoriban Luxemburgra, mint egy rádióállomásra gondoltak, Trockijra, mint a Gestapo ügynökére, és Gramsci teljesen ismeretlen volt. Ha valaki ezt az utóbbi húsz-harminc év virágzásával hasonlítja össze, ez a mérlegelésben pozitív periódusnak tekinthető. Nem vagyok túlzottan optimista, de nem szeretném túlzottan hangsúlyozni a marxizmus válságát sem. A marxizmus továbbra is a jövő legemberibb képét jelenti csakúgy, mint a jelenről ajánlott legmeggyőzőbb elemzést.

Szerintetek milyen mértékben képes a marxizmus elemezni az úgy nevezett „tényleges szocializmus” pozitív és negatív vonásait?

Ralph: Van egy probléma, amellyel a marxizmus nem túl sikeresen tud megküzdeni, ez az elitek, az oligarchia, a bürokrácia, valamint a régi gazdasági és társadalmi rend romjain újratermelődjő előjogok és elnyomás kérdése. Az a kihívás, amelyet a Szovjetunió, Kína és a többi létező szocialista ország példája támaszt ebből a szempontból igen erős, de nem kell, hogy bénítólag hasson. A marxizmus egyes kategóriái használhatók ezen tapasztalatok megmagyarázásához és megértéséhez, azonban egy ilyen elemzés elvégzéséhez komoly átgondolás szükséges. Marxnál az uralkodásról és a hatalomról találhatunk olyan elgondolásokat, amelyek segítségünkre lehetnek, bár Marx alábecsülte a probléma mértékét. Számos olyan kérdés vetődik itt fel, melyeknél a marxisták csak a kezdeteknél tartanak egy komoly szociológiai és politikai elemzés kidolgozásában.

Bob: A marxista hagyománynak szembe kell néznie a létező szocializmus torzulásaival. Nagyon súlyos problémát vetnek fel a szocializmus ellenzői, amikor azt állítják, hogy a szocialisták szándékaitól függetlenül ez a torzulás a szocialista társadalom szükségszerű vonása. A marxisták nem adtak még erre igazi választ, hibáztatták a történelmi körülményeket, melyek között a szocialista társadalmak létrejöttek, vagy egyes személyeket, például Sztálint. Az egyik ördögöt fedez fel, a másik történelmi baleseteket.

Az ilyen magyarázatokat én elég hihetlenségnek vélem. Két összetett problémával állunk szemben, melyekkel a marxistáknak nem sikerült zöldre vergődniük. Hogyan lehetséges egy bonyolult társadalmat nem bürokratikus úton megszervezni? Hogyan lehet fenntartani centralizált intézményeket megőrizve demokratikus jellegüket?

Anne: Szerintem új kiindulási pontot kell keresnünk. Politikai és történelmi okokból váltak ezek az országok modellé, de a továbbiakban már nem tudják ezt a szerepet betölteni, mivel számos problémájuk, amelyekkel szembetalálják magukat, olyan problémák, amelyekkel mi is szembesülünk, ellenőrzés, a házi munka társadalmisítása, a társadalom növekvő centralizációja és a demokratikus ellenőrzésre való törekvés közti ellentmondás. Nem tekinthetjük úgy a kapitalista társadalom problémáit, mint amelyek automatikusan megoldódnak a szocializmus beköszöntével. Kettős elemzést kell elvégeznünk, a szocialista országokét és a kapitalista országokét, abból a feltételezésből kiindulva, hogy ezek olyan problémák, amelyekkel hosszú történelmi időszakon keresztül kell majd szembenéznünk.

Eric: Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy az első országnak, amely egy marxista párt vezetésével végrehajtotta a forradalmat, örök példává kell válnia. A valóságban történelmi okokból a Szovjetunióra hosszú ideig ilyen modellként tekintettek. A „létező szocializmus” elemzéseit és kritikáit átittatták a bolsevik hagyományok múltbeli vitái. A trockisták például hosszú vitát folytattak a húszas évek Szovjetuniójában, és akármilyen hasznosak és fontosak is voltak ezek a viták, ezek történetileg annyira meghatározottak, hogy nem nyújtanak számunkra feltétlenül információt véleményünkhöz.

A nem marxista oldalon az egész elemzést túlnyomóan uralja az a vágy, hogy érvet találjanak a munkásmozgalom és a bárhol is megvalósuló szocializmus ellen. Tehát egyáltalán nincs okunk azt feltételezni, hogy a szocializmus felépítésének kísérlete szükségszerűen bizonyos fajta diktatórikus hatalomhoz és nem demokratikus struktúrához vezetne, amilyen számos országban kialakult. Amennyiben létezik ilyen ok, az nem csupán a szocializmusra érvényes, hanem a 20. századi állam egész fejlődésére, keleten és nyugaton egyaránt.

A marxizmus meg tudja-e megfelelően ragadni a modern feminizmus által felvetett kérdéseket?

Anne: A tényleges kérdés az, hogy a marxizmus képes-e a valós társadalmi mozgások és a valós igények fejlődését, a nőket is beleértve, vizsgálni. Sok minden származik a marxizmusból, ami ebben az összefüggésben igen hasznos; így például az egyenlőség polgári eszményének bírálata, mely szerint elvontan mindannyian egyenlőek vagyunk. A feminizmus is azt hirdeti, hogy nem érthetjük meg, hogyan termelik az intézmények az egyenlőtlenséget ezen gondolat bírálata nélkül.

Ugyanakkor a nőmozgalom új kérdéseket is támaszt a marxizmussal szemben. Ilyen a háztartási és a termelő szféra közötti új viszony lehetősége. Ez egybe vág egy nagyon is valós változással a nők életében, mivel a nők többsége ma már a munkaerőbe tartozik, és ez azt jelenti, hogy ezt a két területet ténylegesen másképpen kell összeegyeztetniük. Tehát számos új probléma merül föl, melyek például kétségessé teszik a termelés és a munka jelenlegi hagyományos szervezetét. A munkát mindeddig úgy szervezték meg, hogy nem vették számításba az egyéni szükségleteket. A szakszervezetek mindig is elfogadták, hogy az életünket a munkának megfelelően változtattuk meg vagy nem indultunk az egy bizonyos munkahelyért folytatott versenyben. A feminizmus kihívása az, hogy a munkát alakítsuk az emberi szükségletekhez, és ne az embert a munkához.

A marxizmus sokféleképpen lehet igen hasznos a nők helyzetének elemzésénél, de ugyanakkor magát a marxizmust is provokálja a nőmozgalom és a feminizmus.

Eric: Ha van olyan része a marxizmusnak, amellyel kapcsolatban nem kell önkritikusnak lennünk, akkor az a nőkérdés. A marxizmus egészen a kezdetektől kezdve sajátos figyelmet szentelt ennek a problémának. A marxista klasszikusok munkáinak legszükszavúbb felsorolása is tartalmazza Engelsnek *A család eredetét*, azt a könyvet, amelyen a német szociáldemokrácia felnövekedett. Maga a mozgalom – tagjai egy jó részének, az öreg megváltoztathatatlanul sovíniszta munkások és parasztok szándékainak ellenére is – állandóan hangsúlyozta a nők felszabadításának a szükségességét, mivel az nem csak az egyik nem, hanem az egész emberiség felszabadítását jelentette. És öszintén szólva, bármi bírálat is érheti a tényleges szocializmust, mégis hatalmas pozitív változást hoztak a nőknek.

De nézzünk csak néhány kérdést, melyek a nőmozgalom történelmi

tapasztalatából támadnak. Az egyik például, hogy a női emancipáció első nekibuzdulásai előbb a kapitalista, majd a szocialista országokban szemmel láthatóan kifulladásokba estek. Amikor az új nőmozgalom a hatvanas években megindult, úgy tettek, mintha ők lettek volna az elsők. A marxizmus csak mostanában ismerte fel teljes mélységében a nők társadalomban elfoglalt szerepének a problémáját. Ez mindenesetre az embernek ember által való kiszákmányolása első formája. Túlzott optimizmus lenne azt várni, hogy ezt is olyan könnyen lehet majd eltüntetni, mint a kiszákmányolás még nemrég létezett néhány formáját. Napjainkban ismét létezik egy erős feminista mozgalom, amellyel nagyon együttérzünk, és amely döntő alkotórésze a szocializmusért küzdő mozgalomnak.

Bob: A szocialista országoknak nagyon fejlett programjaik voltak a nőknek a társadalomban elfoglalt helyét illetően. Ezeknek azonban voltak bizonyos korlátai: nem vették teljes egészében tekintetbe a nőknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepét és helyzetüket a családon belül, mégis jelentős javulást jelentettek a nők számára. Ez a javulási folyamat lassan eléri a határait. Ez a stagnáció egy nagyon mély problémát tükröz Kelet-Európában. A probléma a kommunista pártoknak ezekben az országokban elfoglalt monopolisztikus helyzetéből ered és abból a tényből, hogy Kelet-Európában nincsenek autonóm nőmozgalomok. Ilyen autonóm nőmozgalom nélkül pedig igen nehéz meglátni, hogy hol fejlődhet ki a valódi nyomás az előrehaladás érdekében.

Ralph: Úgy tűnik, Ericnek igaza van, amikor a marxizmus eredményeiről beszél a feminizmussal kapcsolatban, de van egy olyan fenntartás – amely a marxizmus erős jótékony eleméből következik –, mely szerint a forradalom után mindenkinek jobb lesz, beleértve a nőket is. A feministáknak az a fenntartása, hogy a férfiuralmat nem lehet olyan egyszerűen félre tenni, nagyon pozitív hatással volt, mivel kérdőre vonta a marxizmusnak ezt a messianisztikus elemét. Ez a rendíthetlenség vezetett egyes radikális feministákat oda, hogy elvessenek minden olyan gondolatot, mely szerint a szocializmus különösen megfelelő az ő céljaiknak. És ez nekem hibának tűnik.

Anne: Meg vagyok lepődve ezen a nagy elégedettségen. A marxizmusnak még hatalmas mennyiségű tanulnivalója van a feministák által támasztott kihívásból. Óriási szakadékok tátonganak abban, ahogyan Marx és Engels

felvetették a nőkérdést. Például itt van az egész „termeléselvűség” (productionism) kérdése, az önmagáért folytatott termelésbe vetett hit, amely a második helyre degradálja a reprodukciót. Ma a nőmozgalom kitart amellett, hogy szükségtelen így élnünk. Ha nem kezdjük el ezeket a kérdéseket nagyon konkrétan megfogalmazni, tényleges intézmények létrehozásával, melyek lehetővé teszik a férfiak és a nők közötti munkamegosztás megváltoztatását itt és most, akkor honnan vesszük, hogy bármi is jobb lesz a szocializmusban?

Melyek az angol marxista politikai hagyomány erős és gyenge oldalai?

Eric: A marxista politikai hagyomány erőssége Nagy Britanniában az, hogy már a kezdetektől fogva szerves részét alkotta a munkásmozgalomnak. Kisebbség volt, és az is maradt – erről nem is érdemes vitatkozni – de mindig egy lényeges részt képezett. Ezt különösen jól mutatja a marxista aktivisták ereje a szakszervezetekben, és ez egy olyan hagyomány, amely napjainkig fennmaradt. Gyengesége, hogy különböző történelmi okok folytán sok más országtól eltérően ebben az országban nem alakult ki a marxizmushoz kapcsolódó politikai tömegpárt. Egészen napjainkig és előreláthatóan a jövőben is a marxista politikai pártok kisebbségi pártként működnek és fognak működni, szervesen kapcsolódva a munkás tömegmozgalomhoz, de annak valamiféle csatlósaként. Egészen a harmincas évekig a marxista politikai hagyomány gyöngesége Angliában abban rejlett, hogy hiányzott bármilyen lényegesebb marxista politikai elmélet. Sőt, Nagy-Britanniában csaknem egyedül az összes többi ország közül a szocializmusnak egy sajátos nem-marxista vagy anti-marxista elmélete fejlődött ki. Ez a fabiánusok egyik műve. Tehát ennyiben a marxista ideológia, a marxista politikai elemzés és az ezek vonzásába került emberek igen gyengék voltak Angliában. Ez a harmincas évek óta már sokkal kevésbé jellemző.

Ralph: Szerintem igaza van Ericnek, amikor azt mondja, hogy egy örökös vékony vörös fonál húzódik végig a munkásmozgalom különben rózsaszín köntösén. De amikor ezt megjegyezzük és méltóképpen értékeljük, továbbra is látnunk kell, hogy a brit munkásmozgalom egészében egy erős és kitartó anti-marxista hagyományon nyugszik. Vezetése nem egyszerűen közböcs a marxizmussal kapcsolatban, hanem hatalmas erővel szembeszáll vele. A marxizmus jórészt védekezésre kényszerült. Ebből a szempontból mi ma erősebb helyzetben vagyunk. Szerintem nagyon fontos, hogy a mar-

xizmus fejlődjön, és egyre erősebb részét képezze a munkásmozgalomnak Angliában; és állítom, hogy a marxizmusért folytatott harc az egyik lényegi összetevője a szocializmusért vívott küzdelemnek. A marxizmus kihívás, másfajta szemlélet a munkásmozgalomban, semmiképpen sem kizárólagos igényvel, szektásan, vagy dogmatikusan, hanem mint igazi kihívás a munkásmozgalomban elsősorban uralkodó fabiánus és szociáldemokrata hagyományokkal szemben.

Végetért-e a hatvanas és hetvenes évek jelentősen megnövekedett érdeklődése a marxizmus iránt?

Anne: A marxizmus iránti érdeklődés egy bizonyos szintje, a marxista írássok olvasása még megvan. A hatvanas évek marxizmusa az aktivizmusból és valószínűleg nem a mesterek többségének az olvasásából nőtt ki. Az amerikaiak hegemoniájának a megtöréséből Vietnámban, és a polgárjogi mozgalomból született. De szerintem, ami a marxista viták és megbeszélések színvonalát illeti, az magasabb, mint 1968-ban volt.

Eric: Nem aggódom különösebben amiatt, hogy a marxizmus vonzása mint nemzedéki kérdés hullámmzó. Nem túl sok ember lett marxista az ötvenes évektől a hatvanas évek végéig sem. Amiatt viszont aggódom, hogy ezek a marxizmus iránti érdeklődési hullámok általában egy baloldali fordulatot tükröznek egy egész ország vagy a világ politikájában. És jelenleg nem ez történik. Az én nemzedékem a válság és az 1930-as évek antifasiszta harcai miatt lett marxista. Később az embereket a vietnámi háború vagy valami más fontos politikai esemény politizálta, például az 1968–1969-es mozgalmak. Az a fontos, hogy jelenleg a munkásmozgalomban és másutt politikus a légkör, és nem az, hogy kevesebb ember kezdett marxista könyvek írásába, vagy vált marxistává az utóbbi 5–7 évben. Amiért én egy kicsit kevésbé aggódom emiatt, az azért van, mert az utóbbi néhány év marxista elemzéseinek nagy hányada hozzáértő és hasznos. A legújabb munkák közül nagyon sok sokkal jobb színvonalú és inkább leereszkedett a földre, mint számos a hetvenes évek elején születettek közül, amikor hatalmas méreteket öltött a fecsegés: amikor a filozófusokat nem érdekelte sem a világ megmagyarázása, sem annak megváltoztatása, hanem csupán az, hogy kioktassák a többi marxista filozófust. Egy másik kérdés, ami nagyon aggaszt engem, az a módszeres támadás a marxizmus ellen, amely napjainkban ter-

jed Angliában és Nyugat-Európában máshol is. Szerintem ma szembe kell néznünk az ellenünk mozgósított antimarxista nézetek támadásával.

Hogyan értékeled a marxizmus jövőbeni távlatait Angliában?

Eric: Ez nem teljesen esik egybe a marxizmus politikai távlataival Angliában, mivel a tudományos marxizmus néha virágozhat a komolyabb marxista politikai mozgalom nélkül is. Azt mondhatnám, hogy a kilátások kedvezőek, amennyiben bizonyos radikalizálódás figyelhető meg a Munkáspártban és sokkal szélesebb körben is. Mivel ma több ember nyitott a baloldali eszmékre, ez jó hír a marxizmust illetően. Ebből a szempontból nem szabad megfeledkeznünk Nagy Británia Kommunista Pártjának fontos szerepéről Angliában, mivel a kommunista pártnak amennyire megvannak az angol marxista hagyományból származó gyengeségei, ugyanúgy megvannak az erősségei is. Erejének egyik forrása, hogy szerves része a munkásmozgalomnak, s bár rendelkezett politikai és elméleti elemzéssel, mégsem vesztette sohasem szem elől azt a tényt, hogy a fő feladatunk nem egy jelentéktelen kisebbség szervezése, hanem a tömegek, és nem csupán a munkásmozgalom, de az összes olyan csoport mozgósítása, amelyek szemben állnak a reakcióval és a háborúval. Az én kommunista generációm megtanulta, hogy előrehaladni a brit szocializmus útján szektásan nem lehet. Anélkül, hogy csökkenteni akarnám a többi marxista csoport érdemeit, melyek igen számosak, szerintem a kommunista párt a legkevésbé szektáriánus és a legerősebb a brit helyzet reális marxista elemzésének megalkotásában. A legtöbbjüknél hosszabb ideje csináljuk már és ismerjük azt a rögzös utat, melyen haladnunk kell Nagy-Britannia tényleges társadalmi és politikai környezetében. A kommunista pártnak kulcsszerepet kell játszania a baloldalon nem utolsó sorban azért, mert tudja, hogy nem az egyetlen erő a baloldalon.

Ralph: Véleményem szerint a marxizmus alapvető nézetei továbbra is növelik a befolyásukat a munkásmozgalomban és azontúl is olyan alapul szolgálnak, melyre a szocialisták bizton építhetnek, amikor az új problémákkal és az új feladatokkal kell szembeszállniuk. De az igazi kérdés szerintem nem a marxizmus gondolkodásbeli szerepe, hanem a politikai szervezeteknek az a formája, amely a legjobban képes kifejezni és képviselni azokat a szocialista törekvéseket a gyakorlatban, amelyek a marxizmusban kifejezést nyernek. Ebből a szempontból nincs helye az elégedettségnek,

hiszen én nem hiszem, hogy a munkásmozgalomban ma meglévő bármely politikai formáció, bár az egyes esetekben különböző okokból, képes lenne valóban előrébb vinni a mozgalmat, sem a Munkáspárt, sem a Kommunista Párt, sem bármilyen más csoportosulás a baloldalon. Nem kell fetisizálnunk a pártokat és a szervezeteket, de szükségünk van rájuk; és szerintem az idő megérett, sőt túlérte arra, hogy a marxisták és a többiek párbeszédet kezdjenek arról, hogy milyen típusú politikai formáció szolgálhatná hatékony erőként a munkásosztály harcát és az „új társadalmi mozgalmakét”, és hogyan tudnák elősegíteni a szocialista eszmék széles körű meghallgatását és elfogadását, amivel ma nem bír. Kétségtelenül a Munkáspárt lesz még hosszú ideig a társadalmi reform legfőbb pártja Angliában, de a szocialistáknak komolyan át kell gondolniuk, mi másra van szükség és hogyan lehet azt megvalósítani.

Bob: Igen, úgy vélem a kiindulási pontnak annak a súlyos gazdasági válságnak kell lennie, amely ma Nyugat-Európát sújtja, egy olyan válságnak, amelynek még nem látszik a vége. Habár a munkásosztály mindaddig inkább passzívan viselkedett vele szemben, szerintem ez nem tarthat a végletekig, előbb vagy utóbb kialakul a védekezés. Ekkor meg fog növekedni az érdeklődés az olyan elméletek iránt, amelyek utat mutatnak egy alternatíva felé. És a legfontosabb ilyen elmélet a marxizmus, ez a legerősebb vitapartner. Nagyon valószínű tehát a tömegérdeklődés újjászületése a marxizmus iránt.

A marxizmus jellegét illetően számos kérdés adódik a jelenlegi időszakból. Az egyik lehetőség az utópisztikus marxizmus megnövekedése, amire például a magát forradalminak feltüntető baloldal szolgálhat, amely gyakran a politikai tevékenység szektariánus formáival működik együtt. Ez egy lehetőség, egy szektariánus és fél-vallásos marxizmus. A másik egy sokkal szélesebb típusa a marxizmusnak és hegeon pozíciót is elérhet a népi tiltakozás és ellenállás mozgalmainál. Ez a marxizmus irányt mutathat egy nagyon bonyolult politikai helyzetben. Most nem élünk forradalmi időszakot Angliában. A marxizmus utat mutathat a harcban egy nem forradalmi korszakban, kijelölheti a kivezető utat a jelenlegi válságból: egy olyan utat, amely magába foglalja a népi erők megerősítését és így lerakja az alapját egy sokkal radikálisabb átmenetnek valamikor a jövőben.

A Kommunista Párt a világháború utáni időszakban felismerte ezt. Ezért ez nem egyszerűen egy forradalmi program; ez egy a fejlett reformokat országos méretekben előmozdító program – *a brit út a szocializmus-*

hoz. A baloldali bírálói azért ócsárolták, hogy reformista, és hogy sovíniszta, mivel a nemzetet tekinti a tevékenység elsődrendű színhelyének. Mindkét bírálat igazságtalan, és meg szeretném védeni a kommunista pártot, hogy ezt a megközelítést választotta, mivel ez egy komoly kísérletet jelent arra, hogy átfogja a valóságot. Bár a tisztán nemzeti program szükségességének hangsúlyozása már nem teljesen megfelelő, mivel a válság az egész nyugati világot érinti, és Anglia mai gazdaságát különösen, amely viszonylag gyenge gazdaság. Nem lenne józan dolog azt hinnünk, hogy Anglia egyedül képes lenne megtalálni a válságból kivezető utat. Ennél egy sokkal nemzetközibb megközelítésre van szükség, és ez a nyugateurópai baloldal egészének a bizonyos fokú egységét igényli.

Anne: Nem értek egyet azokkal, akik a jelenlegi politikai programot reformistának minősítik beleértve, hogy később majd elérkeünk egy új „forradalmi” szakaszba. A politikai és gazdasági bizonytalanságnak éppen a jelenlegi időszakában kell érzékenynek lennünk a fejlődés ellentmondásos természetére, a megnyilvánuló új társadalmi igényekre. A helyzet radikális megoldást követel. Az a kérdés, hogy milyen erő fogja befolyásolni az események kimenetelét. Bármilyen, a siker reményével kecsegtető baloldali stratégiának a végbemenő változásokban kell gyökerezniük. Szerintem mi azt mondjuk, hogy a marxizmus hasznos lehet egy ilyen stratégia kidolgozásához. Ezt az idő fogja eldönteni.